

II. PROBLEMATYKA EWANGELICKA – ASPEKTY HISTORYCZNE

Studia Oecumenica 17 (2017)
DOI: 10.25167/SOe/17/2017/133-147

TADEUSZ DOLA
Wydział Teologiczny UO

Marcina Lutra soteriologiczna teoria „radosnej wymiany i konfliktu”

Martin Luther's Soteriological Theory of “Happy Exchange and Conflict”

Abstract

The article presents the soteriological theory formulated by M. Luther and named “Happy exchange and conflict”. Luther's proposal is an original view of the idea of a saving exchange known as the *admirabile commercium* already present in the Church Fathers. The aim of the article was to present Luther's theory in relation to the traditional study of “the marvelous exchange” so that the new content contained in his views would become more visible. Hence, in the first point of the article, the essential elements of the traditional concept of saving exchange are outlined, and the next part of this article is Luther's views on the *admirabile commercium* theory. The Reformer enriched the biblical themes that had been his inspiration repeated for centuries to introduce the original content into the traditional theory. These include the representation of the relationship between Christ and man in the form of marriage. In this representation, Luther is inspired by the prophecy of Hosea and Paul's parenthesis of marriage. In addition, Christ's relation with the soul of a Christian is perceived as a spousal relationship, referring directly to the Book of Song of Songs. At the base of the description of the victorious struggles of the Savior with sin, death and Satan lie Paul's statements from The First Letter to the Corinthians (15,56f). The essence of the “Happy exchange and conflict” theory is Christ's taking on himself human sins and bestowing his own sinlessness and divine righteousness upon man, which became possible by the victory over sin, death, and Satan on the cross. In the spousal union, Christ, the Bridegroom, takes on himself the sins of the human soul, the bride, and adorns it with his justice.

Keywords: M. Luther, “the marvelous exchange”, “happy exchange and conflict”, Christ, man, sin, justice.

Streszczenie

Artykuł prezentuje soteriologiczną teorię stworzoną przez M. Lutra i nazwaną przez niego teorią „radosnej wymiany i konfliktu”. Propozycja Lutra jest oryginalnym ujęciem obecnej już u Ojców Kościoła idei zbawczej wymiany znanej jako *admirabile commercium*.

Celem artykułu było przedstawienie teorii Lutra w relacji do tradycyjnej nauki o „przedziwnej wymianie”, by bardziej widoczne stały się nowe treści zawarte w jego poglądach. Stąd w pierwszym punkcie artykułu nakreślone zostały zasadnicze elementy tradycyjnej koncepcji zbawczej wymiany, a kolejną jego część stanowią poglądy Lutra przedstawione w odniesieniu do teorii *admirabile commercium*. Reformator wzbogacił powtarzane przez wieki ujęcie o nowe wątki biblijne będące dla niego inspiracją do wprowadzenia w tradycyjną teorię oryginalnych treści. Należy do nich przedstawienie relacji między Chrystusem a człowiekiem w formie małżeństwa. W tym obrazie Luter inspirował się prorocstwem Ozeasza i Pawłową paronezą o małżeństwie. Ponadto więź Chrystusa z duszą chrześcijanina postrzega jako oblubieniczy związek, nawiązując wprost do księgi Pieśni nad pieśniami. Z kolei u podstaw opisu zwycięskiego zmagania się Zbawiciela z grzechem, śmiercią i szatanem leżą Pawłowe wypowiedzi z Pierwszego Listu do Koryntian (15,56n). Istotą teorii „radosnej wymiany i konfliktu” jest przyjęcie na siebie przez Chrystusa grzechów człowieka i obdarzenie go własną bezgrzesznością i Boską sprawiedliwością, co stało się możliwe dzięki zwycięstwu na krzyżu nad grzechem, śmiercią i szatanem. W oblubieniczym zjednoczeniu Chrystus, Oblubieniec, bierze na siebie grzechy duszy ludzkiej, oblubienicy, i przyozdabia ją swoją sprawiedliwością.

Słowa kluczowe: M. Luter, „przedziwna wymiana”, „radosna wymiana i konflikt”, Chrystus, człowiek, grzech, sprawiedliwość.

W chrześcijańskiej soteriologii pojawiały się w ciągu dziejów liczne teorie, które podejmowały próby interpretacji dzieła zbawienia dokonanego przez Boga w Chrystusie. Jedną z nich jest teoria „przedziwnej wymiany” (*admirabile commercium*). Nie zajmowała ona w badaniach teologicznych bardziej znaczącego miejsca, mimo że stworzyli ją Ojcowie Kościoła, a powtarzana jest przez całe dzieje teologii aż po czasy współczesne. Oryginalny kształt nadał teorii Marcin Luter. Zbawczą wymianę, która dokonała się między Bogiem a człowiekiem w Chrystusie, nazywaną „przedziwną wymianą”, Reformator określił jako „radosną wymianę i konflikt” (*der fröhliche Wechsel und Streit*). Soteriologiczna teoria Lutra zostanie w niniejszym artykule zaprezentowana w kontekście tradycyjnej „przedziwnej wymiany”, by wyraźniej uwidoczniły się jej oryginalne treści.

1. *Admirabile commercium*

Teoria „przedziwnej wymiany” wyrasta z biblijnej idei Boga, który szuka człowieka zagubionego wskutek grzechu i wychodzi naprzeciw jego potrzebom, a jednocześnie z wizji człowieka doświadczającego Bożej dobroci. Tak postrzegana relacja między Bogiem a człowiekiem charakteryzuje się niezwykle bliskością, której odzwierciedleniem są prorockie wizje Boga mówiącego o swej więzi z Izraelitami: „(...) będą oni moim ludem, a Ja będę ich Bogiem” (Ez 11,20; por. Ez 36,28; Jr 31,33). Z perspektywy Izraela jest to Bóg, który „(...) jest naszym Bogiem, a my ludem Jego pastwiska i owcami w Jego ręku” (Ps 95,7). Wydarzeniem, które potwierdzało i umacniało związek Boga z Jego

ludem, było Przymierze. Znakiem jego ostatecznego wypełnienia i tym samym osiągnięcia swój punkt kulminacyjny zbawczej obecności Boga pośród narodu wybranego będzie przyjście na świat zrodzonego z dziewicy Syna, który otrzyma imię Emmanuel, to znaczy „Bóg z nami” (Iz 7,14). Izajaszowe proroctwo ewangelista Mateusz odnosi do narodzonego z Maryi dziecka, któremu nadano imię Jezus, oznaczające „Jahwe jest zbawieniem”. Powiązanie z sobą imion Emmanuel i Jezus sugeruje, że dla ewangelisty tak szczególna obecność Boga w narodzie prowadzi do nastania zapowiadanego przez proroków eschatologicznego czasu wypełnienia zbawczych obietnic Boga (Mt 1,22n)¹. Inicjatywy Boga zmierzającego do budowania zbawczej wspólnoty z ludźmi osiągnęły w Jezusie doskonały kształt. Doszło w Nim do zjednoczenia Bóstwa z człowieczeństwem. Człowiek Jezus z Nazaretu jest jednocześnie Synem Bożym. „W nim (...) mieszka cała Pełnia: Bóstwo na sposób ciała” (Kol 2,9).

Zbawcze zjednoczenie Boga z człowiekiem w Jezusie Chrystusie doprowadziło do uwolnienia człowieka z grzechów i pojednania z Bogiem całej stworzonej rzeczywistości (2 Kor 5,19; Kol 1,20). Wyzwolenie człowieka z grzesznych win mogło się dokonać dzięki temu, że Syn Boży przyjął ludzką naturę z wszystkimi uwarunkowaniami człowieczego bytowania. A ludzka kondycja w tym świecie, od pierwszego człowieka począwszy, nacechowana jest grzechem. Choć Chrystus sam grzechu nie popełnił, to jednak w przyjętej grzesznej naturze człowieka doświadczył wszystkich konsekwencji grzechu, i to do tego stopnia, że wręcz sam stał się grzechem. Według Pawła Bóg Tego, który nie znał grzechu, uczynił dla nas grzechem. Wszystko po to, by ludzie mogli zostać obdarzeni sprawiedliwością Bożą (2 Kor 5,21). Przyjmując naznaczoną grzechem ludzką kondycję, Chrystus solidaryzuje się z każdym człowiekiem, biorąc na siebie grzechy ludzi. Równocześnie jako Syn Boży pozostający w jedności z Ojcem doprowadza ludzi do bliskości z Bogiem i dzieli się z nimi swoim Boskim dziedzictwem (Ga 4,7). W Chrystusie dokonała się „wymiana”: wziął On na siebie ludzkie grzechy, by w zamian za nie dać ludziom usprawiedliwienie i bogactwo życia z Bogiem Ojcem. Paweł ujmie to w symbolicznej formule: Chrystus „będąc bogaty, dla was stał się ubogim, aby was ubóstwem swoim ubogacić” (2 Kor 8,9)².

Pawłowe wypowiedzi stały się inspiracją do rozpowszechnienia się we wczesnym chrześcijaństwie poglądu o zbawczej „wymianie”, jaka za sprawą Boga dokonała się w Jezusie Chrystusie. Doprowadziła ona do przebóstwienia człowieka już w samym akcie Wcielenia. Ireneusz, analizując sens przyjęcia człowieczeństwa przez Syna Bożego, stwierdza, że „Słowo Boże stało się człowiekiem, a Syn Boży

¹ Por. J. WERBICK, *Soteriologie*, Düsseldorf 1990, 174n.

² T. DOLA, *Zbawczy sens Wcielenia w świetle formuły „admirabile commercium”*, w: L. BALTER (red.), *Tajemnica Odkupienia*, Poznań 1997, 145–147.

Synem Człowieczym tylko po to, by poprzez ingerencję Słowa człowiek (...) stał się Synem Bożym (...). Jakżeż bowiem moglibyśmy mieć udział w nieprzemijalności i nieśmiertelności, gdyby wprawdzie to, co Nieprzemijające i Nieśmiertelne, nie stało się tym, czym jesteśmy my?”³. Tak sformułowaną opinią Ireneusz otworzył drogę do ukształtowania się soteriologicznej teorii nazwanej hasłowo *admirabile commercium*⁴. Pogląd Ireneusza podjął Atanazy. W dyskusjach z arianami i apolinarystami bronił tezy, że Zbawicielem może być jedynie ktoś, kto jest równocześnie i Bogiem, i człowiekiem. Tylko taki Zbawiciel może doprowadzić do zjednoczenia ludzkości z Bogiem. Z tej perspektywy jasno widać cel Wcielenia: Syn Boży „stał się człowiekiem, abyśmy my stali się bogami”⁵. Na chrześcijańskim Zachodzie soteriologię w duchu *admirabile commercium* rozpowszechnił Leon Wielki. W jego pismach często pojawiają się wypowiedzi zawierające w swej treści myśl o zbawczym celu przyjęcia człowieczeństwa przez Chrystusa. W jednej z nich mówi wprost, że „Odkupiciel po to stał się Synem ludzkim, byśmy my mogli stać się synami Boga”⁶. Przyszedł na świat i dzięki „przedziwnej przemianie” rozpoczął „zbawczą wymianę”, przyjmując to, co ludzkie, a obdarzając tym, co Boskie; wziął zniewagi, cierpienia i śmierć, a dał zaszczyty, zbawienie i życie⁷.

Metafora „przedziwnej wymiany” nie zainspirowała w późniejszych wiekach teologów do konstruowania na jej podstawie rozbudowanych teorii soteriologicznych. Przetrwiała w modlitwach liturgicznych, zwłaszcza okresu bożonarodzeniowego. Więcej miejsca w chryzologicznej refleksji poświęcił metaforze dopiero Marcin Luter, nadając jej nowy kształt i wzbogacając o oryginalne treści⁸.

2. *Admirabile commercium* jako „radosna wymiana i konflikt”

Formuła *admirabile commercium* przyjmuje u Lutra postać „radosnej wymiany i konfliktu” (*der fröhliche Wechsel und Streit*). Bliższa jej analiza wymaga przyjrzenia się najpierw znaczeniu idei „wymiany” (*communicatio*) w teologii Lutra. Na jej tle dostrzec można właściwy sens „radosnej wymiany i konfliktu”.

³ *Adversus haereses*, III, 19, 1.

⁴ B. STUDER, *Gott und unsere Erlösung im Glauben der Alten Kirche*, Düsseldorf 1985, 84.

⁵ *Oratio de Incarnatione Verbi*, 54; por. TENZE, *Epistula ad Epictetum*, 6.

⁶ *Sermo*, XXVI, 2.

⁷ *Venerat enim in hunc mundum dives atque misericors negotiator e caelis, et commutatione mirabili inerat commercium salutare, nostra accipiens, et sua tribuens, pro contumeliis honorem, pro doloribus salutem, pro morte vitam* (*Sermo*, LIV, 4). Por. B. STUDER, *Die Soteriologie im Bannkreis von Chalcedon*, w: M. SCHMAUS, A. GRILLMEIER, L. SCHEFFCZYK, M. SEYBOLD (red.), *Handbuch der Dogmengeschichte*, t. III: B. STUDER, B. DALEY, *Soteriologie. In der Schrift und Patristik*, Freiburg im Br. 1978, 203.

⁸ J. WERBICK, *Soteriologie*, 192.

Po przedstawieniu zasadniczej treści tej metafory zostaną ukazane jej podstawy biblijne. Kolejne punkty będą refleksją nad udziałem Jezusa Chrystusa i człowieka w akcie usprawiedliwienia, który dokonuje się dzięki „radosnej wymianie i konfliktowi”.

2.1. Zbawcza wymiana

Zgodnie z głównym nurtem tradycji soteriologicznej, u podstaw zbawienia człowieka leży zjednoczenie Bóstwa i człowieczeństwa w Jezusie Chrystusie. W tradycję tę wpisuje się też M. Luter. Podkreśla on bardzo zdecydowanie jedność natury Boskiej i ludzkiej w osobie Chrystusa, której konsekwencją jest dokonująca się w Chrystusie zbawcza wymiana. Pisząc o tej wymianie w różnych kontekstach, Luter używa na jej określenie wielu terminów, np.: *mirabilis mutatio*⁹, *opus conversum*¹⁰, *transmutatio*¹¹, *mirabile et suavissimum commercium*¹². Szerszy kontekst teologiczny dla ich interpretacji stanowi zasada „wymiany orzekań” (*communicatio idiomatum*). Ten sam podmiot, Jezusa Chrystusa Syna Bożego, określać można zarówno przymiotami Boskimi, jak i ludzkimi¹³. Luter pisze, że dzięki osobowej jedności dwu natur w Jezusie istnieje możliwość odnoszenia do Jego osoby zarówno ludzkich, jak i Boskich przymiotów. To, co przypisywane jest jednej naturze, może być przypisane drugiej, ponieważ odnosi się do jednej osoby¹⁴. W Chrystusie ma miejsce najwyższy stopień zjednoczenia natury Boskiej i ludzkiej, dlatego można mu przypisywać przymioty obu natur, tak jakby był albo tylko Bogiem, albo tylko człowiekiem¹⁵.

„Wymiana orzekań” odnosi się – według Lutra – nie tylko do wymiany przymiotów Boskich i ludzkich w Chrystusie, ale także do stanów i działań. Doświadczane stany i działania przypisywane są bowiem nie naturze, ale osobie, ponieważ to osoba wszystko czyni i wszystkiego doświadcza raz zgodnie z jedną, a raz z drugą naturą¹⁶.

⁹ M. LUTHER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, H. BÖHLAU I IN. (wyd.), Weimar 1883–1980 (dalej: WA), 31 II, 435, 11.

¹⁰ WA 57, 166, 13.

¹¹ WA 5, 311, 15.

¹² WA 5, 253, 11. POF. H.U. VON BALTHASAR, *Theodramatik*, t. III: *Die Handlung*, Einsiedeln 1980, 263.

¹³ Reguły stosowania „wymiany orzekań” zob. np.: G.L. MÜLLER, *Chrytologia – nauka o Jezusie Chrystusie* (W. BEINERT [red.], *Podręcznik Teologii Dogmatycznej*, t. V), Kraków 1998, 369n.

¹⁴ *Sunt illae naturae coniunctae personaliter in unitate personae. (...) propter unitam coniunctionem et unitatem duarum naturarum fit communicatio idiomatum, ut, quid uni naturae tribuitur, tribuitur et alteri, quia fit una persona* (WA 39 II, 98, 6–10).

¹⁵ *Maxima est illa unitas duarum naturarum in una persona, ut pares sint in praedicatione, communicant sibi idiomata, quasi vel solum esset Deus vel solum homo* (WA 39 II, 111, 14–16).

¹⁶ WA 26, 324, 10–17.

Tak rozumiana zasada wymiany odgrywa istotną rolę w całej teologii Lutra, a zwłaszcza w jego chrystologii¹⁷. Przykładem może być spór z Zwinglim dotyczący *communicatio* Boga z człowiekiem ukonkretnionej historycznie w *communicatio* wywyższonego Chrystusa z Kościołem. Bezpośrednim powodem dyskusji był problem obecności Jezusa Chrystusa w swoim ciele w czasie Wieczery Pańskiej¹⁸. Dla Lutra podstawą wiary w obecność Chrystusa w chlebie i winie jest nauka o wszechobecności uwielbionego człowieka Jezusa Chrystusa dzięki Jego Boskości. Uwielbiony Chrystus w swoim ciele zasiada po prawicy Boga. Jako „Prawica Boga” może być obecny wszędzie, a więc także w chlebie i winie na stole w czasie Wieczery Pańskiej. Gdzie jest „Prawica Boga”, tam też musi być ciało i krew Chrystusa¹⁹. Ludzkiemu ciału i krwi Chrystusa przypisywana jest obecność pod postacią chleba i wina w czasie sprawowanej w każdym miejscu i w każdym czasie Wieczery Pańskiej, ponieważ jest to ciało i krew człowieka Chrystusa, w którym człowieczeństwo zjednoczone jest z Bóstwem.

Dokonująca się w Chrystusie wymiana dzięki jedności natury Boskiej i natury ludzkiej w osobie Syna Bożego stanowi fundament dla zbawczej wymiany pomiędzy Chrystusem a grzesznym człowiekiem. Odwołując się do tradycyjnej formuły *admirabile commercium*, Luter pisze o przyjęciu przez Chrystusa naszych grzechów i obdarzeniu nas swoją sprawiedliwością. Dzięki temu nasze grzechy przestały być naszymi grzechami, ponieważ stały się własnością Chrystusa; zaś sprawiedliwość Chrystusa już nie jest Jego sprawiedliwością, tylko naszą. Chrystus wyzbył się jej, by nas w nią ubrać i nią nas wypełnić²⁰.

Do idei zbawczej wymiany Luter często wraca w swych dociekaniach soteriologicznych. Najbardziej oryginalny kształt przyjmuje ona w analizach związanych z wariantem *admirabile commercium*, jakim jest formuła „radosna wymiana i konflikt”.

2.2. „Radosna wymiana i konflikt”

W refleksji teologicznej osnutej wokół tak sformułowanej metafory „wymiany” Reformator sięga do biblijnych obrazów oblubieńca i oblubienicy z proro-

¹⁷ T. BEER, *Der fröhliche Wechsel und Streit. Grundzüge der Theologie Martin Luthers*, Einsiedeln 1980, 15; R. SCHWAGER, *Der wunderbare Tausch. Zur Geschichte und Deutung der Erlösungslehre*, München 1986, 192.

¹⁸ P. HÜNERMANN, *Jesus Christus. Gottes Wort in der Zeit. Eine systematische Christologie*, Münster 1994, 236.

¹⁹ WA 23, 143, 30–35.

²⁰ *Atque hoc est mysterium illud opulentum gratiae divinae in peccatores, quod admirabili commertio peccata nostra iam non nostra, sed Christi sunt, et iustitia Christi non Christi, sed nostra est. Exinanivit enim se illa, ut nos ea indueret et impleret, et replevit se nostris* (WA 5, 608, 6–9).

ctwa Ozeasza oraz Pawłowego przyrównania relacji małżeńskich do więzi Chrystusa z Kościołem, a także do średniowiecznej mistyki zainspirowanej myślą Ozeasza²¹.

Dzieło odkupienia człowieka Luter opisuje jako spektakl, którego aktorami są Chrystus i dusza wierzącego chrześcijanina, a rekwizytami – pierścień zaręczynowy i wyprawa ślubna. Spektakl rozgrywa się w dwu aktach. W pierwszym toczy się zbawczy bój, który przynosi zwycięstwo, zbawienie i odkupienie. W drugim dokonuje się przekazanie wierzącej duszy owoców zwycięstwa.

Do walki o zbawienie staje Chrystus, który jest Bogiem i człowiekiem w jednej osobie. Chrystus nie zgrzeszył, nie podlega śmierci i nie może być potępiony. Jego sprawiedliwość, Jego życie i dzieło zbawienia są nie do pokonania, są wieczne i wszechmocne. Przez oblubieńczy pierścień, którym jest wiara duszy chrześcijanina, Chrystus bierze na siebie i czyni swoją własnością grzechy oblubienicy, jej śmierć i piekielne potępienie, przyjmuje postać grzesznika i zachowuje się tak, jakby sam grzeszył, schodząc do piekieł w bezsilności i śmiertelnej agonii. Jego sprawiedliwość jest jednak potężniejsza niż grzechy wszystkich ludzi, Jego życie – silniejsze niż każda śmierć, a Jego mocy zbawiania nie jest w stanie przewyciężyć żadne piekło. Sprawiedliwy Chrystus podejmuje budzący zdumienie bój, w którym pokonuje grzech, śmierć i piekło. Po zwycięskim boju, w którym pochłonięta została śmierć (por. 1 Kor 15,54), następuje drugi akt zbawczego spektaklu.

Poprzez wyprawę ślubną, którą jest wiara chrześcijańskiej duszy, jej Oblubieniec uwalnia ją od wszystkich grzechów, wybawia od śmierci, strzeże przed piekłem i obdarowuje wieczną sprawiedliwością, wiecznym życiem i zbawieniem. W ten sposób ukształtował sobie wspaniałą oblubienicę bez skazy i zmarszczki, oczyściwszy ją obmyciem wodą i słowem życia (Ef 5,26n). To prawdziwie radosna wymiana, w której bogaty, szlachetny, pobożny Oblubieniec zawiera małżeństwo z biedną, wzgardzoną, złą nierządnicą, uwalnia ją od wszelkiego zła i ozdabia wszystkimi dobrami. Poślubi ją przez sprawiedliwość, litość, miłość i miłosierdzie (Oz 2,21). Nie będzie już wtedy możliwe, by została potępiona przez grzechy, ponieważ złożone zostały na Chrystusa i w Nim pochłonięte.

Tak obrazowo opisany spektakl „cudownej wymiany” nazwany został przez Lutra „radosną wymianą i konfliktem” (*der fröhliche Wechsel und Streit*)²². Rozumienie zbawczej wymiany przez Lutra różni się wyraźnie od znaczenia, które formule *admirabilis commercium* nadawali Ojcowie Kościoła. Zgodnie ze starożytnym rozumieniem formuły, zbawcza wymiana dokonała się już w samym ak-

²¹ WA 7, 25, 26 – 26, 7; WA 7, 54, 31 – 55, 23.

²² WA 7, 25, 34.

cie Wcielenia. Jezus przyjął grzeszne człowieczeństwo, by ludzi obdarzyć swoim Bóstwem. Odwieczne Słowo Boże stało się człowiekiem, by dać ludziom udział w swojej nieprzemijalności i nieśmiertelności. Syn Boży złączył się z ludzką naturą, by ją obdarować swą Boskością. Ojcowie Kościoła dostrzegają zbawcze znaczenie także innych wydarzeń z życia Jezusa, zwłaszcza krzyża i zmartwychwstania, jednak Wcielenie, w którym ludzka natura doznała przebóstwienia, posiada szczególne znaczenie dla odkupienia człowieka i jest zasadniczą treścią teorii „przedziwnej wymiany”²³.

Inaczej jest u Lutra. Wcielenie leży wprawdzie u podstaw zbawczej „wymiany”, istotną rolę w jej zaistnieniu odgrywa jednak krzyż. Cierpienie, śmierć krzyżowa i zstąpienie do piekieł pokazują, że Chrystus rzeczywiście wziął na siebie ludzkie grzechy, doświadczył zła, które jest ich konsekwencją, a przezwyciężając grzech i śmierć, otworzył człowiekowi drogę do przyjęcia darowanej mu przez Boga sprawiedliwości. Tajemnica krzyża, na którym Chrystus cierpiał i umarł dla usprawiedliwienia człowieka, stanowi centrum teorii o zbawczej „wymianie” i skupia na sobie soteriologiczne dociekania Lutra. To na krzyżu dokonuje się zwycięski bój Chrystusa z grzechem prowadzący do „radosnej wymiany”.

2.3. Biblijne podstawy „radosnej wymiany i konfliktu”

W opisie teorii „radosnej wymiany” Luter odwołuje się do kilku idei biblijnych. Kluczowe znaczenie dla sformułowania teorii posiada symbolika małżeństwa będąca u Ozeasza obrazem miłości Boga do niewiernego narodu izraelskiego, a u Pawła znakiem miłości Chrystusa do Kościoła (Ef 5,21-33). Bliska jest też Lutrowi wzięta z Pieśni nad pieśniami metafora oblubienca i oblubienicy przeniesiona na relację Chrystusa do duszy grzesznika. Dla potwierdzenia zwycięskiego zmagania się Chrystusa z grzechem i śmiercią sięga do wypowiedzi Pawłowych z Pierwszego Listu do Koryntian (15,56n).

Analiza teorii „radosnej wymiany” pozwala sądzić, że idee biblijne nie są czymś dodanym do uprzedniej teoretycznej konstrukcji myślowej, ale to właśnie teksty biblijne stały się dla Lutra inspiracją do stworzenia oryginalnej koncepcji zbawczej wymiany²⁴. Teoria wymiany osnuta jest wokół symbolicznych zachowań proroka Ozeasza, który z polecenia Boga bierze za żonę „kobietę uprawiającą nierząd”. Takie małżeństwo ukazuje w sposób bardzo wyrazisty postawę narodu wybranego, który odrzucił Bożą miłość i „uprawia nierząd – odwracając się od Pana” (Oz 1,2), kiedy oddaje cześć obcym bogom. Izrael jako grzeszna nierządnicza zasługuje na sąd i karę. W drastycznym obrazie odmalowuje Oze-

²³ G. GRESHAKE, *Gottes Heil – Glück des Menschen*, Freiburg im Br. 1983, 56.

²⁴ O. BAYER, *Martin Luthers Theologie. Eine Vergegenwärtigung*, Tübingen 2007³, 204.

asz gniew Boga. Pan będzie dla Izraelitów „jak pantera, jak lampart”, rzuci się „na nich jak niedźwiedzica, co straciła młode”, rozerwie „powłoki ich serc”, ciała pożre jak lew i porozrywa jak dziki zwierz (Oz 13,7n). Cudzołożny naród przestanie być żoną Boga, a Bóg nie będzie już jego mężem, zostanie obnażony przed innymi narodami, będzie podobny do pustyni i ziemi wyschniętej, „umrze z pragnienia” (Oz 2,4-5). Gniewowi Boga przeciwstawia prorok Jego miłosierdzie i łaskawość. Mimo niewierności narodu Bóg lituje się nad nim. Jak Ozeasz bierze za żonę nierządnicę, tak Bóg nie porzuca narodu, który uprawiał nierząd, nie opuszcza go; przebacza mu, lecz jego niewierności i okazuje od nowa swoją miłość (Oz 14,2-10). Do tak opisaney miłości Boga do narodu wybranego zdaje się nawiązywać Luter, kiedy pisze o Chrystusie, który pojmuje za żonę biedną, wzgardzoną i złą nierządnicę, uwalnia ją od wszelkiego zła i przyozdabia dobrami²⁵. A odwołując się wprost do prorocstwa Ozeasza (2,19nn), pisze Reformator o poślubieniu przez Chrystusa ludzkiej duszy w wierze, miłosierdziu i litości, sprawiedliwości i sądzie²⁶.

W opisie relacji pomiędzy Chrystusem a duszą wierzącego Luter nawiązuje do Pawłowej parenezy o małżeństwie. Pełny udział duszy w dobrach Chrystusa, a Chrystusa w upadku i grzechu człowieka uzasadnia Pawłowym nauczaniem o małżeństwie. Jak mąż i żona „będą dwoje jednym ciałem” (Ef 5,31), tak też zjednoczeni są z sobą Chrystus i dusza. Wszystko więc, co posiada Chrystus, staje się własnością duszy; i wszystko, co ma dusza, bierze na siebie Chrystus²⁷. Dusza ludzka obdarzona wieczną sprawiedliwością, życiem i zbawieniem, „oczyszczona obmyciem wodą, któremu towarzyszy słowo”, przedstawia się jako niemająca „skazy czy zmarszczki, czy czegoś podobnego” (Ef 5,26n)²⁸.

Teoria „radosnej wymiany i konfliktu” przeniknięta jest duchem księgi Pieśni nad pieśniami²⁹. Wprost księgę tę Luter w swojej teorii cytuje tylko raz, kiedy chce wypowiedzieć niezwykłą bliskość, w jakiej pozostają do siebie Chrystus i dusza chrześcijańska. Posługując się słowami oblubienicy, dusza może powiedzieć: „Mój miły jest mój, a ja jestem jego” (Pnp 2,16)³⁰. Jednak użyte przez Lutra obrazy i terminologia sprawiają, że cała teoria przeniknięta jest bardzo wyraźnie oblubieńczymi wyobrażeniami, będącymi treścią księgi Pieśni nad pieśniami. Chrystus jako Oblubieniec, a dusza jako oblubienica należą do siebie

²⁵ WA 7, 26, 5–7.

²⁶ WA 7, 55, 22–23.

²⁷ WA 7, 28–32.

²⁸ WA 7, 55, 17–21.

²⁹ Wydaje się, że Luter mówiąc o oblubieńczej bliskości Chrystusa z duszą chrześcijanina, pozostaje pod wpływem średniowiecznej mistyki (por. O. BAYER, *Martin Luthers Theologie*, 205; P. HÜNERMANN, *Jesus Christus*, 232).

³⁰ WA 7, 55, 33n.

bez reszty. Zjednoczeni są tak bardzo, że wszystko, co należy do Oblubieńca, jest też własnością oblubienicy, a to, co posiada oblubienica, bierze na własność Oblubieniec. Symbolami oblubieńczej jedności są obrączka narzeczeńska i posag ślubny, które oznaczają wiarę duszy prowadzącą do zjednoczenia z Oblubieńcem³¹.

Istotnym elementem teorii „radosnej wymiany” jest walka, jaką Chrystus stoczył z grzechem i śmiercią. Pisząc o zwycięskim boju Chrystusa, Luter odwołuje się do św. Pawła (1 Kor 15,56n). To zbawcze wydarzenie odgrywa tak istotną rolę w teorii „wymiany”, że wymaga nieco szerszego omówienia.

2.4. Zwycięskie zmaganie się Chrystusa z grzechem i śmiercią

Chrystus jako Oblubieniec wziął na siebie całe zło, wszystkie grzechy, śmierć i potępienie swej oblubienicy – duszy ludzkiej. Przejęcie przez Chrystusa ludzkich grzechów nie było tylko aktem zewnętrznym, ale rzeczywistym doświadczeniem zła grzechu, mimo że Chrystus grzechu nie popełnił. Luter szuka wyjaśnienia trudnego paradoksu bezgrzesznego Chrystusa, którego Bóg „dla nas grzechem uczynił” (2 Kor 5,21). W tym celu wyróżnia w człowieku dwa stany grzeszne. Pierwszy to samo popełnienie grzechu, które nie jest przez grzesznika doświadczane jako grzech. Drugi stan jest doznaniem tego, co w grzechu jest najbardziej bolesne, to znaczy odrzucenia i wzgardzenia przez Boga; ten stan jest zejściem na samo dno piekieł. Chrystus, który żadnego grzechu nie popełnił, czyli nie był w pierwszym stanie grzesznym, przeżył opuszczenie i odrzucenie przez Boga. Rzeczywiście i prawdziwie oddał się Bogu za nas na wieczne potępienie³².

Doznanie grzesznego stanu przez Chrystusa Luter poddaje szczegółowej analizie w komentarzu do Psalmów, zwłaszcza do Ps 22³³. Modlitwa psalmisty – według Lutera – jest często skargą człowieka opuszczonego, kuszzonego i zagrożonego przez różnorakie zło. Jednocześnie jest to też niejednokrotnie modlitwa grzesznika świadomego swej winy i poddającego się gniewowi Boga i Jego sądowi. Tę postawę modlącego się grzesznika przenosi Luter na ukrzyżowanego Chrystusa i stawia Go przed sądem Boga³⁴. Wyrok, jaki zapada, to przekleństwo (*maledictio*), odrzucenie (*excommunicatio*) i klątwa (*anathema*)³⁵. Przekleństwo i odrzucenie przez Boga nie jest dla ukrzyżowanego Chry-

³¹ WA 7, 25, 37; 7, 26, 3; 7, 55, 12.18.

³² *Quod realiter et vere se in aeternam damnationem obtulit Deo patri pro nobis* (WA 56, 392, 8–9; por. WA 5, 604, 1–11). Por. H.U. VON BALTHASAR, *Theodramatik*, t. III: *Die Handlung*, 264n.

³³ Por. R. SCHWAGER, *Der wunderbare Tausch*, 198–201.

³⁴ WA 3, 463, 17n; 5, 617, 9.

³⁵ WA 3, 236, 34; 548, 23; 56, 392, 9.

stusa jedynie czymś powierzchownym, zewnętrznym, ale dotyka Go w najgłębszym jestestwie. Ukrzyżowany czuje się odrzucony, przeklęty i potępiony przez Boga, już więc na krzyżu schodzi do piekieł, w najgłębszą przepaść, dzieląc los z wszystkimi odrzuconymi przez Boga. Zstąpienie Chrystusa do wnętrza ziemi dokonuje się na krzyżu i nie oznacza – dla Lutra – wejścia w jakieś miejsce rozumiane przestrzennie, ale doświadczenie w myśli i sercu przekleństwa i opuszczenia przez Boga³⁶.

Zdaniem Lutra Chrystus doświadczył grzesznego odrzucenia dużo dotkliwiej niż największy nawet grzesznik. Dla człowieka ukryty jest bowiem ogrom zła, które powstaje wskutek popełnionego grzechu. W swej ograniczoności nie jest w stanie w pełni pojąć znaczenia odrzucenia przez grzesznika nieskończonej miłości Boga. Dopiero Chrystus jako Bóg, który wziął na siebie wszystkie ludzkie grzechy, był w stanie zobaczyć bezkres zła spowodowanego przez grzech i doznał nieskończonego gniewu Boga wywołanego ludzką złością, a w jego konsekwencji odrzucenia i potępienia przez Boga na zawsze³⁷. Wyrazem stanu ducha ukrzyżowanego Chrystusa są Jego słowa: „Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?” (Ps 22,2).

To zstąpienie Chrystusa do piekła opuszczonych i potępionych było – według Lutra – konieczne. Tam Chrystus stoczył ostateczny bój z grzechem i śmiercią. Wchodząc w stan zła, którego człowiek nie jest w stanie zrozumieć i doświadczyć, Chrystus pokonuje je w sobie, dzięki czemu przestaje ono być zagrożeniem dla człowieka³⁸.

Zmaganie się Chrystusa ze złem Luter opisuje, sięgając do obecnego u Ojców obrazu walki ze złymi mocami³⁹. Chrystus stacza walkę z Szatanem, którego w swej metaforze Luter przedstawia jako Lewiatana, odwołując się do opisu zawartego w Księdze Hioba, gdzie Lewiatan odmalowany jest jako potwór morski (40,25–41,26). Dla Lewiatana przynętą była ludzka natura cierpiącego Chrystusa, poniżona, wzgardzona i bezsilna niczym robak. Wydawała się Szatanowi łatwym łupem. Żyłką wędkarską była cała ludzka genealogia od Adama aż do Chrystusa, zaś wędką – Boska natura Chrystusa, czego Szatan nie dostrzegł. Kiedy chciał połknąć przynętę, zderzył się z Boską mocą Chrystusa, został wyłowiony i pokonany⁴⁰.

Podstawą obrazu zwycięskiej walki Chrystusa z Lewiatanem jest nauka o dwóch naturach w jednej osobie Chrystusa. W stoczonym boju aktywność wy-

³⁶ WA 3, 431, 39–432, 7; 452, 4–8; 4, 76, 14–19; 442, 9n.

³⁷ WA 3, 603, 15–17; 604, 1–11; 40, 1, 84, 12–24.

³⁸ WA 5, 618, 3n.

³⁹ Zob. J. WERBICK, *Soteriologie*, 146–150.

⁴⁰ WA 10 III, 100, 23–30; por. 9, 661, 10–35; 16, 199, 15–21; 20, 334, 8–335, 2; 21, 550, 19–31.

kazywała jednak wyłącznie natura Boska. Chrystus jako Bóg pokonał szatana. Ludzka natura służyła Boskiej tylko jako bierne narzędzie. Ukrzyżowany Chrystus był w swym człowieczeństwie poniżony, zdeptany i poraniony jak robak, którym posłużyła się Boskość jako przynętą dla Szatana. W zbawczym dziele pokonania zła człowieczeństwo Chrystusa pozostało bierne. Szatan, grzech i śmierć zostały przewyciężone wyłącznie przez Bóstwo⁴¹. Tak ujmując zbawczą rolę ludzkiej natury Chrystusa, Luter odszedł od teologii Tomasza z Akwinu i całej tradycji średniowiecznej, która przyznawała człowieczeństwu Chrystusa sprawczy udział w dziele zbawczym⁴².

2.5. Rola człowieka w zbawczej wymianie

Opisana przez Lutera teoria „radosnej wymiany i konfliktu” postrzega zbawczą wymianę w nieco inny sposób niż pojmują ją Ojcowie Kościoła także w kwestii wymiany natur. W *admirabile commercium* Ojcowie mówią o wymianie Bóstwa i człowieczeństwa. Bóg stał się człowiekiem, by ludzie stali się bogami. Można takie sformułowanie określić jako wymianę Boskiej i ludzkiej natury. Obraz Oblubienica i oblubienicy w teorii „radosnej wymiany” kładzie bardziej akcent na wymianę natur grzesznego człowieka i sprawiedliwego Chrystusa. Oblubieniec bierze na siebie to, co grzeszne i śmiertelne u oblubienicy, a jej daje swoją sprawiedliwość⁴³.

W zbawczej wymianie istotną rolę odgrywa wiara oblubienicy⁴⁴. W opisie „radosnej wymiany” oblubienica może zostać uwolniona od grzechów i obdarzona sprawiedliwością dzięki wierze, którą symbolizują narzeczeńska obrączka i ślubna wyprawa⁴⁵. Wiara duszy warunkuje zbawczą wymianę. Jest to wiara w ukrzyżowanego Jezusa, która pozwala zobaczyć grzesznemu człowiekowi sąd Boży nad Jezusem cierpiącym, umierającym i schodzącym na samo dno piekieł. Sąd Boga, który w sposób dosłowny i bezpośredni dotyka Jezusa na krzyżu, dokonuje się nad każdym człowiekiem. Ale dopiero wiara otwiera człowiekowi oczy i prowadzi do stwierdzenia, że to nie Chrystus, ale on sam powinien znosić cierpienie z powodu popełnionych grzechów. Wiara sprawia, że człowiek uznaje słuszność sądu Bożego nad sobą i nad całym grzesznym światem. Sąd ten polega na tym, że Bóg uzdalnia człowieka do rozpoznania swoich grzechów, przyznania się do

⁴¹ WA 40 I, 417, 30 – 418, 10.

⁴² P. HÜNERMANN, *Jesus Christus*, 234; R. SCHWAGER, *Der wunderbare Tausch*, 194n, 212.

⁴³ Por. H.U. VON BALTHASAR, *Theodramatik*, t. III: *Die Handlung*, 263.

⁴⁴ R. SCHWAGER, *Der wunderbare Tausch*, 202–205; por. O.H. PESCH, *Katholische Dogmatik aus ökumenischer Erfahrung*, t. I: *Die Geschichte der Menschen mit Gott*, cz. II: *Theologische Anthropologie. Theologische Schöpfungslehre. Gottes- und Trinitätslehre*, Stuttgart 2008, 33n, 111–116.

⁴⁵ WA 7, 25, 37; 26, 3.

nich i oskarżenia samego siebie o popełnienie grzechów. Osąd samego siebie jest przyznaniem racji sądowi Boga, który wszystkich ludzi uznaje za grzeszników. Człowiek, który w pokorze uniża się przed Bogiem, oskarżając i osądzając samego siebie, nie jest już powtórnie sądzony przez Boga, ale zostaje przez Niego usprawiedliwiony⁴⁶. Pokorne oskarżenie siebie przed Bogiem o grzech prowadzi do usprawiedliwienia. Oskarżający się grzesznik pozostaje bowiem w wewnętrznej zgodzie ze słowem Boga⁴⁷.

Luter podkreśla bardzo mocno darmowy charakter usprawiedliwienia, którego Bóg dokonuje w człowieku. Czynami człowiek nie jest w stanie wysłużyć sobie Bożej przychylności. W pokusie usprawiedliwienia się przed Bogiem dzięki własnym czynom objawia się w szczególny sposób grzeszność człowieka. Ta pokusa towarzyszy człowiekowi nawet po chrzcie. Mimo że chrzest uwalnia z grzechów, to jednak po grzechach pozostaje w człowieku ich ślad w postaci złych pożądań. Tak więc nawet po usprawiedliwieniu człowiek pozostaje grzesznikiem (*simul iustus et peccator*)⁴⁸.

Darmowość usprawiedliwienia widoczna jest bardzo wyraźnie w teorii „radosnej wymiany”. Oblubieniec bierze na siebie grzechy oblubienicy i obdarza ją sprawiedliwością. Jej rola sprowadza się do opartej na wierze gotowości uwolnienia się z wszystkich win i otwartości na przyjęcie daru usprawiedliwienia. W dokonanym przez Chrystusa akcie usprawiedliwienia człowiek pozostaje bierny.

Nie jest jednak tak, by Luter odrzucał potrzebę pełnienia dobrych czynów. Ich praktykowanie, które dla wierzącego staje się możliwe dzięki wsparciu Chrystusa, jest niezbędne dla uwolnienia się człowieka usprawiedliwionego od pozostałości po grzechach. Luter widzi w Chrystusie jednocześnie dar i przykład dla człowieka. Chrystus daje siebie człowiekowi w łasce usprawiedliwienia. Ale jest też wzorem postępowania zgodnie z tym, co pisze Piotr: „Chrystus przecież również cierpiał za was i zostawił wam wzór, abyście szli za Nim Jego śladami” (1 P 2,21). Samo naśladowanie byłoby jednak potraktowaniem Chrystusa wyłącznie jako wzorca moralnego. Naśladowanie Chrystusa jest czymś wtórnym wobec przyjęcia Go jako łaskawego daru. Zanim człowiek dostrzeże w Chrystusie wzór życia, powinien rozpoznać w Nim dar, który Bóg daje mu na własność, i przyjąć ten Boski dar. Dlatego u początku życia chrześcijańskiego ma miejsce akt przyję-

⁴⁶ *Suavissime sunt iste orationes in psalmis, si saltem ex affectu orationis dicuntur et non in tenore prophetie proferuntur: «Iudica me Domine». «Iudica terram». «Iudicabit orbem terre» &c. Quia tunc semper de tropologico sunt Iudicio intelligenda, ut sit sensus: Iudica me Domine, it est da mihi veram humilitatem et carnis mee mortificationem, meipsius damnationem, ut sic per te salver in spiritu (WA 3, 466, 32–37).*

⁴⁷ WA 3, 462, 20 – 463, 2; 465, 1 – 466, 16.

⁴⁸ WA 56, 272, 11–21; 334, 14 – 335, 2.

cia Chrystusa jako daru, który jest pokarmem dla wiary i który czyni z człowieka chrześcijanina. Wtedy Chrystus, który obdarował sobą chrześcijanina – już określany jako przykład – sam spełnia dobre czyny jego rękami. Chrystus jako dar stwarza w człowieku wiarę, a Chrystus jako przykład inspirowanie do praktykowania dzieł miłości, które nie są dziełami chrześcijanina, ale Chrystusa. Chrześcijanin nie może więc przypisywać mocy usprawiedliwiającej swym czynom i uznawać je za własne. Pomagają mu natomiast w uwalnianiu się od pozostałości popełnionych grzechów i przybliżaniu się do ostatecznego usprawiedliwienia, jeśli widzi w nich czyny samego Chrystusa⁴⁹.

* * *

W swojej teorii „radosnej wymiany i konfliktu” Luter rozbudował treści zawarte w tradycyjnej formule *admirabile commercium*. Ojcowie Kościoła, mówiąc o „przedziwnej wymianie”, skupili się na tajemnicy Wcielenia. Dzięki przyjęciu przez Syna Bożego ludzkiej natury mogło dojść do przeobstwienia człowieczeństwa. Bóg stał się człowiekiem, by ludzie mogli stać się bogami. Dla teorii Lutera zjednoczenie natury ludzkiej i Boskiej w osobie Jezusa Chrystusa też posiada fundamentalne znaczenie. Bez jedności Bóstwa i człowieczeństwa w Chrystusie nie mogłoby dojść do zbawczej wymiany. Jest to jednak dla niego zaledwie punkt wyjścia do refleksji nad wymianą, jaka dokonuje się pomiędzy grzesznym człowiekiem a sprawiedliwym Chrystusem. Inspirowany myślą biblijną, a także średniowieczną mistyką włącza do teorii „przedziwnej wymiany” wątek małżeństwa między duszą wierzącego a Chrystusem, oblubieńczej relacji między nimi oraz zmagania się Chrystusa z grzechem i śmiercią. Mimo oryginalnych treści wprowadzonych przez Lutera do teorii *admirabile commercium* jego poglądy w tej kwestii nie znalazły kontynuatorów. Są odnotowywane przez teologów zajmujących się rozwojem myśli soteriologicznej, nie doczekały się jednak szerszego twórczego rozwinięcia. Większe zainteresowanie wzbudziło właściwie tylko jedno zagadnienie analizowane dogłębnie przez Reformatora w związku z teorią „radosnej wymiany i konfliktu”. Chodzi o problem zmagania się Chrystusa z grzechem, śmiercią i szatanem, a w związku z tym rzeczywistego doświadczenia na krzyżu opuszczenia i odrzucenia przez Boga. Luter zmierzył się z jednym z najtrudniejszych do wyjaśnienia zagadnień teologicznych. Originalnością swoich przemyśleń otworzył drogę do nowych prób rozwiązania tej kwestii, inspirowując także współczesnych teologów.

⁴⁹ WA 10 I (1), 11, 1 – 12, 2; 12, 17 – 13, 2. Por. O. BAYER, *Martin Luthers Theologie*, 57n.

Bibliografia

- ATHANASIUS, *Epistula ad Epictetum*, w: PG, t. XXVI, kol. 1049–1070.
- ATHANASIUS, *Oratio de Incarnatione Verbi*, w: PG, t. XXV, kol. 95–198.
- BALTHASAR H.U. VON, *Theodramatik*, t. III: *Die Handlung*, Einsiedeln 1980.
- BAYER O., *Martin Luthers Theologie. Eine Vergegenwärtigung*, Tübingen 2007³.
- BEER T., *Der fröhliche Wechsel und Streit. Grundzüge der Theologie Martin Luthers*, Einsiedeln 1980.
- DOLA T., *Zbawczy sens Wcielenia w świetle formuły „admirabile commercium”*, w: L. BALTER (red.), *Tajemnica Odkupienia*, Poznań 1997, s. 145–156.
- GRESHAKE G., *Gottes Heil – Glück des Menschen*, Freiburg im Br. 1983.
- HÜNERMANN P., *Jesus Christus. Gottes Wort in der Zeit. Eine systematische Christologie*, Münster 1994.
- IRENAEUS, *Adversus haereses*, PG, t. VII, kol. 433–1224.
- LEO I MAGNUS, *Sermo LIV*, w: PL, t. LIV, cz. I, kol. 318–322.
- LEO I MAGNUS, *Sermo XXVI*, w: PL, t. LIV, cz. I, kol. 212–216.
- LUTHER M., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, H. BÖHLAU I IN. (wyd.), Weimar 1883–1980.
- MÜLLER G.L., *Chrystologia – nauka o Jezusie Chrystusie* (W. BEINERT [red.], *Podręcznik Teologii Dogmatycznej*, t. V), Kraków 1998.
- PESCH O.H., *Katholische Dogmatik aus ökumenischer Erfahrung*, t. I: *Die Geschichte der Menschen mit Gott*, cz. II: *Theologische Anthropologie. Theologische Schöpfungslehre. Gottes- und Trinitätslehre*, Stuttgart 2008.
- SCHWAGER R., *Der wunderbare Tausch. Zur Geschichte und Deutung der Erlösungslehre*, München 1986.
- STUDER B., *Die Soteriologie im Bannkreis von Chalcedon*, w: M. SCHMAUS, A. GRILLMEIER, L. SCHEFFCZYK, M. SEYBOLD (red.), *Handbuch der Dogmengeschichte*, t. III: B. STUDER, B. DALEY, *Soteriologie. In der Schrift und Patristik*, Freiburg im Br. 1978, s. 175–223.
- STUDER B., *Gott und unsere Erlösung im Glauben der Alten Kirche*, Düsseldorf 1985.
- WERBICK J., *Soteriologie*, Düsseldorf 1990.